

11. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі - КПМДА). Ф. 315. Оп.1. Спр.9834;
12. По поводу так называемого “Балтского движения” среди молдаван. *Православная Подолия*. 1913. № 27;
13. КПМДА. Ф. 315. Оп.1. Спр.4731;
14. Державний архів Херсонської області. Ф. 198. Оп. 1. Спр.134;
15. КПМДА. Ф. 315. Оп.1. Спр.4986.

УДК 94(477.53)«193»:26-722.5

*Тетяна Савчук
(м. Запоріжжя)*

ЮДЕЙСЬКЕ ДУХОВЕНСТВО ПОЛТАВИ В УМОВАХ СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ

На основі архівних документів розкривається становище юдейських громад та духовенства в Полтаві в 1930-х рр. Простежується доля рабинів в умовах проведення масових репресій. Зроблено висновок про те, що життя синагоги мало деструктивний характер, але продовжувалося відповідно до усталених релігійних традицій. Закцентовано увагу на посиленні соціальних функцій громади. З'ясовано, що служителі синагоги, попри антицерковний пресинг, не відмовилися від своїх переконань, але спробували прилаштуватися до нових суспільно-політичних реалій: офіційно знімали сан, шукали допомоги з-за кордону. В умовах репресій доктринальні розбіжності між представниками двох течій – хасидизму та миснагдиму фактично знівельовалися.

Ключові слова: *юдейське духовенство, рабин, Радянська Україна, синагога, репресії.*

У 1920-х рр. серед населення Полтави євреї становили 20 %. У місті діяла потужна громада зі своїми інституціями, специфічним соціальним життям, школами, їдальнями [1]. За документами НКВС у Полтавському окрузі на 1 листопада 1926 р. нараховувалося 11 юдейських осередків та 1273 вірянина [2, арк. 18]. На початок 1920-х рр. у самому місті віряни відвідували 9 синагог [3, с. 101].

На початку 1930-х рр., на думку краєзнавця І. Константинова, єврейська громада як специфічна національна одиниця перестала існувати [4]. Влада взяла курс і на ліквідацію юдейських релігійних осередків. Країною прокотилася хвиля антирелігійних кампаній. З 1928–1929 рр. почався процес стрімкого закриття синагог під виглядом того, що самі робітники-євреї вимагали закриття релігійних осередків і передачі їх будинків на культурно-освітні потреби. «Не стало в 1930-му р. синагог, зникли і служителі Бога –

рабини», – саме так М. Спарбер схарактеризував ті часи в Полтаві в газеті «АТИКВА» у статті під назвою «Не рвется связь времен» [5, с. 2].

Етнополітолог В. Нахманович стверджує, що знищення єврейської ідентичності в Радянській Україні відбулося ще напередодні Другої світової війни: «... є такий стереотип, що Голокост зруйнував східноєвропейське єврейство. Однак це хибне твердження. Точніше, це буде правильно лише до західного кордону Радянського Союзу станом на 1939 р. На схід від цього кордону єврейське життя як таке було зруйновано раніше. Його не існувало. І тому жодного «єврейського обличчя», крім фізичних облич на вулицях, ці міста не мали. Усі єврейські будівлі, ... тканина міста, архітектурний каркас, вони вже були «перепрофільовані» на щось «загальнокорисне» на кшталт клубів, кінотеатрів, складів, фабрик тощо. Візуально вони стояли, але начиння було вже неєврейське. І євреї вже були «перепрофільовані» на радянських людей» [6, с. 16].

Ідея руйнації єврейського життя в радянській Україні проходить червоною ниткою крізь праці вітчизняної історіографії. Як же склалося життя служителів юдейських громад? Чи були вони «перепрофільовані» на радянських людей? Як вони адаптувалися/чи змогли вони адаптуватися до нових соціально-економічних та політичних реалій? Ці питання залишаються відкритими.

Проблема соціального становища юдейського духовенства в 1930-х рр. ще не отримала спеціального узагальнення. Є об'єктивні підстави для низького рівня дослідженості цієї теми. Документи, які б дозволили розглянути це питання, не є масовими. Покоління, які б могли залишити після себе свідчення, переважно були страчені під час Другої світової війни.

Чому ще так складно відтворювати життя юдейського духовенства? Саме через нечисленність складу духовенства. Документів, пов'язаних з його життєдіяльністю, обмаль. Формування джерельної бази з питання вимагає потужної евристичної роботи в архівах спецслужб, державних обласних архівах. Джерельною основою нашої роботи є архівно-кримінальна справа на

представників юдейського духовенства міста Полтави, що зберігається в архіві Управління СБУ в Полтавській області.

Представлена розвідка може стати кроком на шляху до реконструкції соціального становища духовенства юдейського віросповідання в 1930-х рр., до осмислення життя єврейської громади, питання руйнування/збереження єврейської ідентичності напередодні радянсько-німецької війни.

У 1930-х рр. відомо про діяльність у Полтаві лише двох юдейських громад – хасидського напрямку та їх опонентів – миснагдимів, у яких служили три рабини – Бер Хацкелевич Грінпрес, Самуїл Беркович Россієнський та Міхель-Шолом Носелевич Аронов. До юдейського духовенства ми також зараховуємо шойхетів, старшого та молодшого шамесів [7, арк. 2–340].

В умовах соціально-економічних трансформацій 1930-х рр. синагога, окрім релігійних функцій, продовжувала своє соціальне служіння. Важливу роль в єврейській громаді відігравала благодійницька діяльність. Внесення пожертвувань було важливою частиною релігійного життя юдеїв. Наприклад, одна з членкинь громади Естер Лейбович Манова пообіцяла Богу в разі зцілення її внуків пожертвувати 25 крб. на потреби синагоги, інша вірянка теж обіцяла в разі особистого зцілення принести пожертвування [7, арк. 222].

Існував грошовий фонд для членів синагоги, який формувався з добровільних внесків. Це давало можливість продовжувати життя синагоги, незважаючи на масштабну антицерковну політику. Наприклад, напередодні Пасхи робився спеціальний збір «моес-хитим» для нужденних євреїв – членів синагоги миснагдимів по вулиці Гоголя, 12.

Як здійснювався цей збір? Треба сказати, що антицерковна політика влади давала свої результати і євреї молодого віку вже практично не ходили до синагоги. Ця тенденція була характерна і для єврейського релігійного життя в інших регіонах радянської України. У 1930-х рр. синагогу постійно відвідували люди, яким вже було за 50 років. Унаслідок цього до 1938 р. правління громади вимушено обходило квартири вірян для зібрання пожертвувань. Коли члени правління зверталися за допомогою до євреїв, які не відвідували синагогу, то

останні не відмовляли [7, арк. 216]. Адже вони дотримувалися правила, що було імперативним для єврейського народу: «Майже ніхто не йде по життю наодинці, за кожним його рід» [8]. Ментальні особливості єврейського народу визначили й взаємовідносини, поведінку євреїв і полегшували життя синагозі.

У 1938 р. відбувся перший арешт рабина з хасидської громади – Б. Грінпресса, і правління, відчуваючи загрозу з боку влади, припинило обхід квартир. Проте збір грошей не припинявся. Віряни робили пожертвування в синагозі.

Збір «хевре-тилем» проводився щомісяця під час читання молитви «тилем» [7, арк. 112–113]. Окрім того, у синагозі група жінок організувала самостійний збір грошей [7, арк. 118]. Жіноча група допомоги «Хевре-гільф» заснувалася, оскільки жінки не могли бути присутніми під час читання відповідних молитов. Саме під час їх виголошення проводився збір пожертвувань. Це зумовило створення поза синагогою такого жіночого товариства [7, арк. 230].

Ці додаткові збори були запроваджені в другій половині 1930-х рр. у зв'язку з тим, що до синагоги почали звертатися люди, які були проїздом, які прибували до міста в пошуках роботи, багато колишніх репресованих [7, арк. 160].

Синагога надавала фінансову підтримку магідам – релігійним проповідникам. Для них у синагозі проводився додатковий збір. Окрім того, після проповіді синагогальний староста від грошового фонду громади надавав магіду до 15 крб.

Суспільна роль синагоги посилювалася особливо в період Голодомору. Адресатами допомоги стали передусім бідні євреї похилого віку, люди з низьким рівнем життя. Таким людям синагога допомагала ховати померлих родичів [7, арк. 160].

Таким чином, життя синагоги мало деструктивний характер, але продовжувалося відповідно до усталених релігійних традицій та законів. Репресивна політика влади змушувала правління громади прилаштовуватися до нових реалій життя.

Важливо звернути увагу на те, що активні члени громади, які й організовували в ній всі справи, зовсім не були ізгоями в своїй родині. Наприклад, Біленко (Беленький) Кленімус-Калман Абрамович (1867 р. народження), який був членом правління громади, мав багатодітну родину. Серед його дітей, які, до речі, жили з ним, були і бухгалтери, а один із зятів навіть працював заступником директора організації «Полтавський обласний маслопродукт» [7, арк. 31–31 зв., 71]. Це була не бідна родина. К. Беленького утримували діти і він займався лише справами синагоги. Тобто діти, перебуваючи на посадах, не відмовилися від свого батька-релігійника. Ми можемо припустити, що вони не були проти його діяльності, а може й фінансово допомагали синагозі.

Центральними постатями соціального служіння були рабини та інші служителі. Шойхет Добруський, наприклад, організував допомогу з-за кордону хасидським євреям, які мали скрутне матеріальне становище. Рабин Б. Грінпресс під час Голодомору підготував списки нужденних євреїв Київському відділенню Американського єврейського товариства й особи зі списку отримували посилки. На ім'я рабинів надходили ще листи, грошові перекази, які призначалися іншим людям. Дуже часто служителі були посередниками у спілкуванні євреїв та їх родичів за кордоном [7, арк. 85].

Служителі громади, перебуваючи в центрі соціального життя євреїв, не могли не опинитися під прицілом каральних органів. Першим під колеса репресивної системи потрапив рабин хасидської синагоги Б. Грінпресс, якого було притягнуто до справи, заведеної на 22 особи, звинувачених в участі в сіоністській антирадянській організації. 23 червня 1938 р. рабина було розстріляно. У 1938 р. було репресовано і шойхета Добруського [9, с. 343].

Рабин громади миснагдимів С. Россієнський до Полтави приїхав з Лозової в 1926 р. та служив у синагозі по вулиці Гоголя 12 [7, арк. 68]. Цікавим є склад родини рабина. С. Россієнський мешкав з дружиною Ханою та сином Семеном по вулиці Котляревська 9 а. Інший син Ілля жив окремо. Обидва сини працювали лікарями і допомагали батькам [7, арк. 8 зв.]. Важливим є те, що

діти не намагалися відсторонитися від батьків-релігійників, а жили разом та утримували їх. Вважаємо, що це полегшувало життя вже похилого віку служителів, було відповідною й моральною підтримкою.

Період Голодомору 1932–1933 рр. негативно позначився і на матеріальному стані родини рабина, що змусило його звертатися за допомогою до рідні за кордоном. Через Торгсин рабину надсилалися гроші з Литви, з Південно-Африканської Республіки. Від рідні з міста Йоганесбург, яка виїхала ще в 1880-х рр., він отримував три-чотири рази грошові переводи на суму 10-12 фунтів стерлінгів. Також від рідні з Канади декілька разів він отримав перекази до 30 доларів [7, арк. 82, 84].

25 березня 1938 р. С. Росієнський офіційно зняв із себе сан, подавши заяву до відділу культів [7, арк. 68, 77]. Він був вимушений це зробити, щоб врятуватися від репресій, яких вже зазнали рабини інших міст, і про які йому стало відомо [7, арк. 230]. Практика зняття сану була масовою та поширеною в 1930-х рр., оскільки духовенство не мало фінансових можливостей для сплати непомірних податків, якими обкладалися служителі церков.

Водночас після офіційного зняття сану рабини здебільшого не мали достатніх фізичних сил для працевлаштування на роботу, адже в 1930-х рр. вони були переважно людьми похилого віку. Окрім того, приватне життя рабинів нормувалося релігійними законами, розпорядок дня залежав від виконання релігійних норм, шанування суботи – усе це унеможлиблювало працевлаштування.

Синагога не залишила свого колишнього рабина, який тільки формально зняв із себе сан. І про цю формальність знала громада і продовжувала підтримувати С. Росієнського [7, арк. 121]. Наприклад, вона передавала йому пожертвування в сумі 25 рублів кожного тижня [7, арк. 78].

Однак зняття сану не убезпечило рабина від репресій. 6 березня 1939 р. С. Росієнський був заарештований [7, арк. 5]. Рабин був звинувачений у керівництві антирадянською єврейською релігійно-націоналістичною організацією, підпільною релігійною школою «Єшибот», організацією нелегального єврейського товариства «Хевре-Гальф». Також йому

інкримінували збір грошей для надання допомоги родинам репресованих сіоністів та троцькістів [7, арк. 1–2]. С. Росієнський винним себе не визнав.

Аронов Міхель-Шолом Носелевич (1870 р. народження) служив меламедом, духовним рабином у хасидській громаді в Полтаві з 1915 р., приїхавши з Литви під час війни [7, арк. 137]. Рабин мав дружину та сина 1924 р. народження. Після закриття в 1935 р. хасидської синагоги по вулиці Куйбишева і передачі її приміщення під гуртожиток льотчиків, він продовжив своє служіння в громаді опонентів по вулиці Гоголя 12, куди перейшов разом зі згаданим вище К. Беленьким [7, арк. 71, 111].

У громаді він допомагав вірянам у вивченні Талмуду [7, арк. 143]. Після зняття сану С. Росієнським саме М.-Ш. Н. Аронову було доручено тлумачити Священне Письмо [7, арк. 174].

М.-Ш. Н. Аронов отримував грошову допомогу від громади в розмірі 100 крб. у місяць. Однак цього не вистачало на життя і він шукав інших засобів покращення свого становища. Рабин спробував виїхати до США, де мешкав його батько та рідний брат. Еміграції були характерним явищем для єврейського життя, але в 1930-х рр. лише одиницям вдавалося пробратися через залізну завісу. У 1932 р. брат надіслав йому запрошення, і М.-Ш. Н. Аронов із родиною зібрали речі та попрощалися з вірянами. Громада пожертвувала гроші для виїзду, але влада так і не випустила родину рабина за кордон [7, арк. 139].

Голодомор 1933 р. змусив рабина поїхати до різних міст Радянського Союзу в пошуках матеріальної допомоги. Передусім він звертався до синагог. Саме в Києві йому розповіли про існування відділення Англійського єврейського благочинного товариства, до якого він звернувся та отримав 5 доларів [7, арк. 141–142]. Як і інші євреї, він скористався можливістю через Торгсин отримати грошові перекази, які обмінював на продукти харчування. Після смерті батька в США брат не міг йому допомагати, оскільки сам перебував у скрутному матеріальному становищі [7, арк. 140]. Саме допомога вірян рятувала від жалюгідного стану родину рабина. Так, восени 1938 р., коли вже випав сніг, додому до Е. Манової прийшла дружина Аронова й почала

плакати та жалітися, що вже лежить сніг на вулиці, а у неї немає взуття. І Естер разом з іншою вірянкою дали їй 50 крб. для придбання черевиків [7, арк. 222].

М.-Ш. Н. Аронова було заарештовано 8 травня 1939 р. із звинуваченням в організації нелегального гуртка з вивчення Талмуду. Під час слідства М.-Ш. Н. Аронов, як і С. Россієнський, спробував применшити свою роль у синагозі. Він повідомив про себе як про релігійного вчителя і про те, що працював чорноробочим та майна не мав [7, арк. 41].

У травні 1939 р. було заарештовано й інших членів правління синагоги – К. Беленького, який керував благодійницькою діяльністю громади та його помічника молодшого шамеса Гершена Яковича Муравника (1868 р. народження). Останній у синагозі стежив за порядком, зберігав предмети релігійного культу. Саме у нього зберігалася каса синагоги. Під час обшуку у Г. Муравника було вилучено 281 крб. та облігацій внутрішнього займу на 705 крб. [7, арк. 55].

Влада розцінила традиційну для єврейської громади благочинну діяльність як нелегальну антирадянську діяльність. Тлумачення Талмуду в синагозі трактувалося як організація нелегального гуртка з метою формування релігійно-націоналістичних почуттів, а листи за кордон із проханням про матеріальну допомогу як наклеп на радянську владу.

29 жовтня 1939 р. постановою Особливої Наради при НКВС СРСР К.-К. А. Беленького, М.-Ш. Н. Аронова, Г. Муравника за участь у так званому антирадянському угрупованні заслано на п'ять років до Казахстану. С. Россієнського було засуджено до заслання до виправно-трудового табору терміном на п'ять років [7, арк. 1–3].

Проведений аналіз соціального становища юдейського духовенства Полтави, релігійного життя в умовах сталінського терору показує, що владі легко було перетворити синагогу на склад або гуртожиток, але важче було знищити традицію, що передавалася з покоління в покоління. Зовнішні атрибути єврейського життя, те, що відрізняло єврейську громаду знищено, але засадничі принципи єврейської національності – згуртованість,

взаємодопомога, виконання релігійних приписів – усе це залишалося на кінець 1930-х рр. і позначалося на житті юдейського духовенства та їхнього оточення. Служителі синагоги, попри антицерковний пресинг, не відмовилися від своїх переконань, але спробували прилаштуватися до нових суспільно-політичних реалій: офіційно знімали сан, спробували применшити свій статус у синагозі, шукали допомоги з-за кордону. В умовах репресій доктринальні розбіжності між представниками двох течій – хасидизму та миснагдиму фактично знівельовалися.

Таким чином, реконструкція становища юдейського духовенства на локальному рівні є важливою, оскільки дозволить вийти на певні узагальнення, концептуалізацію проблеми соціального становища юдейського духовенства в умовах соціально-економічних та політичних трансформацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Єврейська община Полтави. *Полтава історична*. URL: http://poltavahistory.inf.ua/history15_u.html (дата звернення: 15.10.2021).
  2. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 5, оп. 3, спр. 1064, 38 арк.
  3. Білоусько О. Юдейські громади на Полтавщині. *Нариси з єврейської історії Полтавщини*. Полтава, 2009. Кн. 2. С. 100–103.
  4. Ізотов І. Втрачені синагоги і покинутий цвинтар: історія єврейської громади Полтави. URL: <https://suspilne.media/180165-na-poltavsini-vsenuvali-zagiblih-u-drugij-svitovij-vijni/> (дата звернення: 15.10.2021).
  5. Спарбер М. Не рвется связь времен : из истории культовых сооружений полтавских еврейских общин. *АТИКВА*. 2010. Апрель (№ 4). С. 2.
  6. Нахманович В. Міська історія – це цікаво, але спершу добре було би написати загальну історію України і українську історію Голокосту. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2020. № 9 (2). С. 15–23.
  7. *Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області*. Ф. 7, оп. 1, спр. 13984, 346 арк.
  8. Левченко О. Шмуель Йозеф Агнон. Харків : Фоліо, 2017. URL: <https://mybook.ru/author/oleksandr-levchenko/shmuel-jozef-agnon/read/> (дата звернення: 15.10.2021).
  9. Реабілітовані історією. Полтавська область : Науково-документальна серія книг. Київ – Полтава : Вид-во АСМІ, 2004. Кн. 2. 720 с.
-